

Ann-Sofie Kälve­mark

**FOLKRÖRELSE­NA OCH STATSKYR­KAN
POLITISKA KONFLIKTMÖNSTER I EN
SVENSK STAD PÅ 1880-TALET**

Folkrörelsernas roll i det politiska livet är en fråga av lika aktuellt som historiskt intresse. Bakom de pågående strävandena till en politiskt central uppgift för folkrörelserna finns en anknytning till den betydelsefulla och förnyande roll de tillmäts under det stora ekonomiska och sociala omvandlingsskedet mot 1800-talets slut. Samtidigt är det nutida intresset för folkrörelserna en av de viktigaste faktorerna bakom det stora intresse för folkrörelsernas historiska roll i samhället, som avspeglas i bl.a. forskningsprojektet: Klassamhället Folkrörelserna, vid historiska institutionen i Uppsala.

Forskningen kring folkrörelserna har inriktats dels på deras roll på riksplanet, dels på frågor på det lokala planet, som rör rekrytering, medlemsstruktur och politisk verksamhet. Den viktiga frågan om folkrörelsernas förmåga till politisk mobilisering har hittills inte grundligt analyserats.¹ Politisk mobilisering och politisk konfrontation med samhället står i centrum för den senast inom projektet publicerade avhandlingen: *Ingrid Åberg, Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet*, (Uppsala 1975).

Avhandlingens huvudsyfte är att belysa politisk mobilisering och politiska konfliktmönster i en svensk stad under folkrörelsernas genombrottsskede: "dels folkrörelseorganisationernas sätt att delta i politisk opposition, dels de makthavandes sätt att svara på utmaningen" (s. 3). Detta sker genom en analys av rörelsernas inverkan på den politiska participationen på lokalplanet och av deras agerande i de beslutsfattande organen, då de lyckats bli representerade där.

Valet av Gävle som undersökningsområde motiveras från i huvudsak tre utgångspunkter. En markerad övergång från äldre handels- och sjöfartsstad till modern industristad ägde rum i Gävle. Vidare spelade folkrörelseorganisationerna där redan tidigt en politisk roll. Detta ledde i sin tur till en första allvarlig

¹ För en sådan analys krävs en koppling mellan medlemsmatriklar och röstlängder. I mindre omfattning har detta gjorts av *Bo Öhngren* i *Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningmönster och folkrörelser i Eskilstuna, 1870—1900*. (Uppsala 1974), s. 260 ff.

konfrontation på 1880-talet, det årtionde Åberg valt som undersökningsperiod. I centrum för intresset står i första hand väckelserörelsen och i mindre omfattning nykterhetsrörelsen, medan arbetarrörelsen, som organiserades senare, inte belyses i samma utsträckning.

I sin analys av folkrörelsernas roll i den politiska mobiliseringen definierar Ingrid Åberg frikyrko- och nykterhetsrörelserna som "promotional groups", dvs. intressegrupper i vid bemärkelse, som utan att primärt vara tillkomna som politiska intresseorganisationer ändå i viktiga avseenden kommit att framstå som sådana. Detta medför också, att de fungerar som förmedlare av krav i det politiska systemet och i den bemärkelsen dels kan få en väsentlig kontroll över dessa krav, dels spela en betydelsefull roll i en situation, där organiserad politisk verksamhet saknas. Intresset koncentreras till grupper vars inflytande och roller är påtagliga och åtkomliga: grupper som *öppet* sökte inflytande i opposition mot ett ledande politiskt skikt.²

Men de berörda organisationernas *uttalade* politiska mål betecknas som begränsade. I vilken utsträckning kan man då betrakta dem som politiska organisationer eller som utifrån en gemensam politisk ståndpunkt verksamma grupper? Religiöst och ideologiskt gemensamma intressen medför inte automatiskt identiska politiska intressen. En utveckling kan vara, att gemensamma attityder kan föras över till områden som primärt inte är centrala för gruppens tillkomst och funktioner för medlemmarna. Ingrid Åberg ser här en förklaring, värd att pröva, till frikyrkors och nykterhetsorganisationers framträdande som politiska grupper. Men alternativa förklaringsmöjligheter finns; en gemensam social och ekonomisk bakgrund kan ge upphov till likartade politiska ställningstaganden. Gruppens gemensamma ställningstaganden i politiska frågor skulle då förklaras av faktorer utanför folkrörelseorganisationerna.

Undersökningarna av valen tillmäts i avhandlingen stor vikt, som det enda tillfälle, då en större och "tyst" opinions reaktion kan avläsas. Kunskap om den politiska mobiliseringen ger emellertid inte kunskap om inställningen i politiska frågor eller motiv för ställningstaganden. Här krävs genomgång av debatter och argument, som redovisas från valmöten, i tidningsartiklar, protokoll etc. Detta medför också att intresset byter objekt från en större massa till en liten aktiv grupp, en *elit*. Denna elit har emellertid stor betydelse som opinionsbildare, som förmedlare av åsikter åt andra och utgör en ledargrupp, vars normer också kan införlivas av större grupper.

² Ingrid Åberg anknuter till teorier och begreppsapparat framlagda av en rad behavioristiskt orienterade forskare. Bland de arbeten hon refererar till kan nämnas: *Almond, G. A.*, A functional approach to comparative politics. (I *Almond—Coleman*, The politics of developing areas.) Princeton, N. J. 1960. *Easton, D.*, A framework for political analysis. Englewood Cliffs, N. J. 1965. *Densamme*, A systems analysis of political life. New York 1965. *Truman, D.*, The governmental process. Political interests and public opinion. New York 1960.

Genom en undersökning av valdeltagandet i Gävle i såväl kommunala val som riksdagsmannaval visar Ingrid Åberg, att en betydande ökning av den politiska participationen mätt i valdeltagande sker under 1880-talet. Förklaringen till denna ökning ligger inte i förändringar i valmanskårens sociala eller ekonomiska sammansättning. I stället sätter Åberg den i samband med en ökad politisk aktivitet från fr.a. folkrörelsernas sida. Valdeltagandet inom folkrörelsegrupperna är betydligt högre än inom befolkningen i övrigt. Särskilt gäller detta Gefle Missionsförening, där P. P. Waldenström var den mest framträdande personligheten. Också folkrörelsemedlemmar inom de lägre röstklasserna uppvisar högt valdeltagande i kommunala val, medan valdeltagandet bland dessa grupper för valmanskåren i övrigt är mycket lågt. Uppenbarligen kan folkrörelserna i Gävle i termer av politisk participation definieras som politiskt verksamma organisationer.

Föreningarnas participation kan också avläsas i deras öppna verksamhet vid valen. I strid med en förhärskande consensus-ideologi enligt vilken politiska motsättningar inte skall redovisas utåt utan skenbar enighet till varje pris bevaras, pläderar föreningarna öppet för sina intressen, organiserar olika samarbetsformer, anordnar offentliga valmöten osv. Genom att den styrande politiska eliten i Gävle så småningom såg sina positioner hotade, tvingades också den till en öppnare politisk verksamhet och till en högre grad av participation.

Samtidigt demonstreras hur gemenskapen både mellan och inom föreningarna ofta bryts, t.ex. i rösträts- och tullfrågorna. För att överbrygga motsättningarna söker man sig till den enande frågan framför andra, nykterhetsfrågan.

Som resultat av den politiska mobiliseringen fick folkrörelserna, fr.a. missionsföreningens medlemmar, en betydande representation i stadsfullmäktige. Mellan åren 1887 och 1890 utgjorde de en fjärdedel av ledamöterna. I stadsfullmäktige som helhet framträder två huvudgrupperingar, dels företrädarna för de i staden traditionella sjöfarts- och redarintressena, "grosshandlarpartiet", dels en grupp av företrädesvis fabrikkörer, till vilken också en stor del av föreningsmedlemmarna hörde.

Analysen av skeendet i stadsfullmäktige koncentreras till voteringarna, dvs. de konfliktsituationer, där varje ledamots ställningstagande redovisas. Som representanter för en äldre och dominerande grupp i fullmäktige identifieras tre ledamöter, "grosshandlare", och avvikelser från denna grupp i omröstningarna definieras som opposition. Folkrörelsemedlemmarna kommer med denna definition att tillhöra en mera moderat opposition.

Konflikterna gällde dels ekonomiska frågor — företrädesvis skattefrågor och markfrågor, dels sociala frågor, som t.ex. arbetarbostadsfrågan. Fabrikkörerna hade här också ett intresse av att deras anställda fick bättre bostäder. Detta manifesterade sig också i en aktiv politik i stadsplaneringsfrågor, tomt- och fastighetsägarfrågor, där speciellt missionsföreningens medlemmar var aktiva och också motionerade flitigt. Vid sidan av arbetsgivarintresset bör, menar Åberg, här också

viljan att tillgodose önskemål från arbetare som tillhörde missionsföreningen ha spelat en roll.

Det gällde främst möjligheten att få tillgång till jord och därmed möjlighet att bygga egna hem. Ingrid Åberg visar också i en särskild undersökning, att arbetarna som tillhörde föreningen i högre grad än övriga arbetare i staden var husägare.

Just på denna hävdas följaktligen, att missionsföreningens medlemmar i stadsfullmäktige visar solidaritet med sin egen grupp och försöker främja deras intressen.

I ett avslutande kapitel, Folkrörelserna i samhällsomvandlingen tar Ingrid Åberg också upp frågor som berör sociala aspekter av folkrörelsernas verksamhet — men därmed också förutsättningarna för den politiska verksamheten. Hon söker här först genom en rad förklaringsalternativ etablera samband mellan folkrörelseanslutning och strukturella variabler som industrialisering, urbanisering osv. Utslaget blir knappast tillfredsställande. Hon väljer därför en annan väg genom att ta upp Joan Scotts teorier om samhörighetskänsla, identifikation, med en plats som en förutsättning för politisk protest och ökad politisk mobilisering. Detta stämmer väl med medlemmarna i väckelserörelsen, deras kvarstannandegrad och stabilitet. Mot missionsföreningen och dess högre förmåga till politisk mobilisering kontrasteras godtemplarna med hög genomströmning bland medlemmarna och också mindre förmåga till politisk aktivering. Slutligen berörs också ett par exempel på situationer där medlemmarna i missionsföreningen får sin solidaritet med föreningen prövad genom att deras ekonomiska och ideologiska intressen befinner sig i konflikt med varandra.

Det är ingen tvekan om, att Ingrid Åbergs avhandling fört den svenska folkrörelseforskningen ett stort steg framåt. För varje problemområde hon behandlar — politisk participation och politisk mobilisering, elitens roll, inflytandet i beslutsprocessen, sambandet mellan sociala villkor, anslutning och politisk aktivitet — har hon konsekvent och skickligt tagit sin utgångspunkt i såväl relevant politisk och sociologisk teori som tidigare forskning på området. Följden har också blivit en rad nya och väldokumenterade resultat rörande folkrörelsernas roll i den politiska och sociala omvandlingen — resultat som man gärna tror är generaliserbara för en vidare både geografisk och tidsmässig ram.

Här skall emellertid en aspekt i avhandlingen närmare tas upp. Det gäller konfrontationsmotivet. Som nämnts syftar Ingrid Åberg till att analysera ”dels folkrörelseorganisationernas sätt att delta i politisk opposition, dels de makthavandes sätt att svara på utmaningen”. Konfrontationsmotivet spelar alltså en väsentlig roll i avhandlingen, både i analysen av den politiska mobiliseringen och maktförhållandena i beslutsprocessen (jfr s. 19 ff., s. 78 f.). Konfliktmönstren bör kunna användas till att belysa ”förändringar i samhällets sociala villkor och spegla dynamiken i omvandlingen” (s. 19). Detta angreppssätt förefaller också

naturligt och självklart oavsett de teoretiska termer i vilka man väljer att tolka folkrörelsernas roll — från ett funktionalistiskt jämviktsperspektiv, där ett systems förmåga till adaptation och balansering av inre spänningar betonas till ett marxistiskt, där konflikten skulle kunna tolkas som en konsekvens av överbyggandens eftersläpning. Ingrid Åberg ansluter sig snarast — men inte uttalat — till den förstnämnda ståndpunkten, men ändå med en stark betoning av konfliktmotivet *inom* systemet (s. 19 ff.). Det finns anledning att pröva om undersökningen kunde förts längre i fråga om analysen av konfrontationen med det etablerade samhället och som utgångspunkt kommer här Ingrid Åbergs definition av begreppet *politisk grupp* att användas.

Det rör sig här om grupper, som inte primärt har politisk karaktär, men ändå agerar politiskt. I vilka situationer kan man då urskilja deras politiska agerande som handlingar från en *grupp*? Ingrid Åberg tar upp denna fråga i samband med en diskussion av den politiska elitens förhållande till de grupper den representerar: ”Utgångspunkten för den fortsatta diskussionen är, att de krav de politiska aktörerna pläderar för inte ska relateras till enskilda personers motiv och mål, så vida det inte tydligt framgår att så varit fallet, utan till grupperns intressen” (s. 25).

Detta är en e silentio-argumentering. Så länge man inte bestämt *vet*, att en person agerar utifrån personliga motiv och mål företräder han gruppen. Ingrid Åberg fortsätter: ”Förutsättningen gäller så länge de agerande, inom de promotional groups där de hör hemma, inte blivit klart desavouerade eller mött öppet motstånd, vilket kan tyda på, att en annan grupptillhörighet varit viktigare” (s. 25). Så länge vederbörande inte klart desavouerats av den grupp de tillhör ses de som *företrädare* för den. Men det kan ju tvärtom vara så, att gruppernas kontroll eller intresse av kontroll över de politiska aktörerna bara sträcker sig till vissa bestämda områden. Om en medlem av missionsföreningen skulle röstat för utvidgad alkoholutskänkning i Gävle, hade han nog omedelbart blivit desavouerad av sin grupp och förmodligen utesluten ur föreningen. Vad han ansåg i tullfrågan upplevdes kanske däremot inte som relevant för hans tillhörighet till missionsföreningen; han kunde rösta på vilket sätt han önskade, utan att man upplevde det som bristande gruppsolidaritet och uteslöt honom.

Man kan därför inte som Ingrid Åberg gör a priori utgå ifrån, att så länge gruppen inte reagerar, företräder vederbörande gruppen. Man måste i stället formulera frågan så här: I vilka situationer kan man med säkerhet säga, att någon handlar som företrädare för en grupp? I alla övriga situationer får man förutsetta, att han inte gör det så länge inte motsatsen kan bevisas.

Man bör tydligt kunna avläsa gruppsolidaritet, agerande i grupp, i åtminstone två olika situationer. Den *första* gäller de politiska frågor som var primära för grupperna; i detta fall frikyrkornas och nykterhetsrörelsernas medvetna och uttalade *politiska mål*; alltså de punkter där man är i konflikt med det styrande skiktet, det etablerade samhället, och vill åstadkomma förändringar. Den *andra*

typen av situationer uppstår då gruppens *ideologiska* intressen kommer i konflikt med andra, t.ex. ekonomiska intressen inom gruppen. Medlemmarnas solidaritet med gruppen ställs då på prov och de tvingas bekänna färg.

Låt oss här koncentrera intresset till den första typen av situationer, dvs. de där föreningarna öppet framträder i opposition mot samhället. Detta innebär en precisering av konfliktpunkterna med samhället och därmed de politiska målen och bör leda till en ökad förståelse av orsakerna till det växande engagemanget i politiken, den ökade participationen. Det bör också, och kanske viktigare, leda fram till en *lokalisering* av de viktigaste konflikterna med samhället, vilka de är och därmed också vilka *samhällets företrädare* man som grupp är i konflikt med.

Någon form av officiellt politiskt program existerade inte för de aktuella folkrörelserna ens på riksplanel.³ Man får därför på andra sätt försöka få information om deras politiska målsättningar. Eftersom Svenska missionsförbundet spelar en så dominerande roll i Ingrid Åbergs avhandling är det naturligt att ta Waldenströms verksamhet i riksdagen som utgångspunkt för ett sådant försök. Han kompletteras här med ordföranden i Svenska missionsförbundet, E. J. Ekman, också han ledamot av andra kammaren från 1885.

En genomgång av Ekmans och Waldenströms motioner i riksdagen åren 1885 och 1886 ger ett enhetligt resultat. Deras politiska intresse koncentreras till tre avgränsade områden. Den helt dominerande platsen intas av religionsfrihetsfrågor och kyrkliga frågor — lekmanns rätt att delta i biskopsval, införandet av borgerligt äktenskap, rätt till enskild nattvardsgång, upphävande av skyldighet att låta döpa barn, befrielse från avgift till kyrkan för främmande trosbekännare etc. (sammanlagt 12 motioner).⁴ Övriga motioner gäller folkskollärares löneförhållanden och utbildning (2 motioner) och nykterhetsfrågor (2 motioner).⁵ I vilken utsträckning Waldenström och Ekman här uttalar sig för missionsförbundet kan naturligtvis diskuteras. Klart är emellertid, att de agerar i frågor av vitalt intresse för frikyrkorna.

Koncentrationen till det religiösa området framstår nämligen som naturlig med tanke på väckelserörelsernas historia och aktuella situation. Religionslagstiftningen hade visserligen liberaliserats och kyrkans inflytande på lokalplanet försvagats genom den nya kommunallagstiftningen 1862. Men fortfarande framstod den *svenska statskyrkan* som huvudmotståndaren i frikyrkornas konfrontation med samhället. Här gällde det ytterst för frikyrkorna *rätten* att få bedriva sin verksamhet. Statskyrkan sågs som en förhatlig institution, som snarare skadade än gagnade kristendomen. Vältaliga vittnesbörd om detta ger tidskrifterna *Förbundet* och *Vittnet*, som utgavs av missionsförbundet, liksom *E. J. Ekmans*

³ Jfr *S. Lundkvist*, Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900—1920. (Uppsala 1975), s. 46 ff.

⁴ MAK 1885: 5, 8, 13, 138, 139; MAK 1886: 6, 7, 49, 60, 61, 99, 125, 187.

⁵ Skolförfråg MAK 1885: 13, 1886: 50. Nykterhetsfrågor MAK 1885: 47, 48.

historik *Den inre missionens historia*, där han i ett kapitel med titeln religionsför-följelser exemplifierar olika typer av kyrkliga ingripanden mot predikanter, enskilda nattvardsgångar, frikyrkliga folkskollärare etc.⁶

Denna centrala konflikt mellan kyrkan och frikyrkorna har ytterligare ett väsentligt inslag. Det svenska *skolväsendet* hörde fortfarande under den aktuella perioden till kyrkans verksamhetsområden. Barnens fostran och därmed kristendomsundervisningen stod under kyrkans kontroll. Innehållet i kristendomsundervisningen blev ofta utsatt för stark kritik från frikyrkorna — fr.a. gällde detta undervisningen i katekesen.⁷ Vidare sökte man också bedriva egen kristendomsundervisning i t.ex. söndagsskolor, ofta i konflikt med kyrkan lokalt. En annan aspekt av skolfrågorna gällde lärarna. Folkskollärarna utgjorde ofta ett väsentligt inslag i frikyrkorna och Ekman anförde som ovan nämnts ingripanden mot frikyrkliga lärare. Inflytandet över valen av skollärare måste därmed ha upplevts som en väsentlig angelägenhet.

Religionsfrihetsfrågor och därmed en stark motsatsställning till den svenska kyrkan framstår härmed som centrala i frikyrkornas politiska verksamhet. Detta framgår bl.a. av deras agerande på riksplanet under åren 1878 till 1880, då de framträdde med petitioner till kungen och riksdagen i nattvardsfrågan, konfir-mationsfrågan och andra frågor.⁸ I starkt samband med dessa framstår också skolfrågorna som ett intresseområde, där konfliktmöjligheter fanns. Slutligen har vi också nykterhetsfrågan; den enda av dessa frågor som spelar någon roll i Ing-rid Åbergs avhandling.

Detta beror på, att avhandlingen begränsats till att gälla kommunala val, riksdagsmannaval och verksamheten i stadsfullmäktige. Men frågor som gällde kyrka och skolväsende behandlades i de kyrkokommunala organen, kyrkostämman, kyrkoråd och skolstyrelse. Enligt det resonemang som förts här bör nämligen konfrontationen med samhället i första hand sökas på kyrkostämman och inte i stadsfullmäktige.

I kyrkostämman hade alla kommunalt röstberättigade rätt att delta och rösta med röstetal enligt den kommunala graderade skalan. Kyrkostämman valde kyrkoråd och skolstyrelse, och i samtliga tre organ var församlingens kyrkoherde självskriven ordförande. Kyrkostämman valde också präster, folkskollärare och klockare. Den kyrkokommunala budgeten hade i Gävle en omfattning på över 100 000 kr per år. Merparten av detta gick till skolkostnader, där budgeten vid periodens slut utgjorde 105 000 kr.

⁶ *Vittnet*, utg. av P. P. Waldenström och E. J. Ekman, 1877—1880. — *Förbundet*, utg. av E. J. Ekman, 1880—1885. — *E. J. Ekman*, *Den inre missionens historia*, III:1 (Stockholm 1900), s. 1565 ff.

⁷ Se härom *G. Richardsson*, *Kulturkamp och klasskamp*, s. 329 ff., och *L. Tegborg*, *Folk-skolans sekularisering, 1895—1909* (Uppsala 1969), s. 25 ff.

⁸ *Ekman*, a.a., s. 1529 ff., 1595 ff., 1603 ff.

I det följande baserar sig redogörelsen huvudsakligen på en genomgång av kyrkostämmans protokoll och bilagor i Gävle under åren 1870—1889.⁹ För åren 1886 och 1887 har också en genomgång gjorts av Norrlandspostens referat av stämmans möten. Ytterligare upplysningar om kyrkokommunala förhållanden i Gävle, framför allt efter år 1890 har erhållits ur en avhandling i kyrkohistoria av *Harry Nyberg, Från väckelsemiljö till kyrkomedvetande i kyrkokris*, som tar upp kyrkliga förhållanden i Gävle från 1890 och framåt.¹⁰

Kyrkostämman har ett särskilt intresse ur participationssynpunkt, eftersom till skillnad från stadsfullmäktige varje röstberättigad som så önskade kunde delta i dess förhandlingar. I allmänhet tycks antalet närvarande variera mellan 50 och 75 personer.¹¹ Vid de tillfällen då ärenden av rutinkaraktär behandlades — t.ex. granskning av mantalslängder — var deltagarantalet lägre. Men vid andra tillfällen var det betydligt högre. Vid kyrkoherdevalet 1889 deltog 499 personer. Och vid en kyrkostämma 1893, som behandlade frågan om församlingens delning, deltog inte mindre än 972 röstande.¹² Här mäter sig participationen väl med den allra högsta vid de kommunala valen.

Om participationen vid vissa tillfällen framstår som mycket hög, innebar ju samtidigt möjligheten, att samtliga röstande kunde delta, men i allmänhet inte gjorde det, att man med en viss framgång kan räkna med ”kupper”. En relativt liten, oppositionell grupp, bör på det sättet ha haft möjligheter att göra sig gällande. Om man i likhet med Ingrid Åberg, ser antalet voteringar som en mätare på kontroversiella frågor, finner man, att under perioden 1870—89 tjugusju voteringar ägde rum på kyrkostämman.¹³ Stämman sammanträdde mellan fem och nio gånger per år och ett relativt fåtal ärenden jämfört med stadsfullmäktige behandlades.¹⁴ Å andra sidan bör kanske voteringsförfarandet ha legat närmare till hands eftersom de deltagande förfogade över ett varierande antal röster. Av dessa 27 voteringar faller sex på 1870-talet och 21 på 1880-talet. En särskild ansamling kan man finna åren 1885 till 1889, då inte mindre än 17 voteringar ägde rum.¹⁵

Det är av intresse att ställa voteringarna i relation till kyrkorådets respektive skolstyrelsens förslag. I skolfrågor segrade styrelsens förslag i fem fall av åtta; kyrkorådets förslag vann bifall i fyra fall av åtta. Man mötte alltså ganska ofta

⁹ Gävle Heliga Trefaldighets församlings arkiv (HLA): K II 1:a och 1 b, 1863—1886, K II 2:a och 2 b, 1887—1907. Också kyrkorådets protokoll (K III a, 12, 13) har delvis bearbetats. Kyrkostämmans protokoll förkortas i fortsättningen KS, kyrkorådets protokoll KR.

¹⁰ Avhandlingen har undertiteln: En studie i Nils Lövgrens utveckling 1852—1896/98. Lövgren var kyrkoherde i Gävle 1890—1900, (Uppsala 1975), publ. efter Åbergs avhandling.

¹¹ Voteringarna ger upplysningar om antalet närvarande. KS 1870—1889.

¹² *Nyberg*, s. 110 och 164.

¹³ KS 1870—89. Val har naturligtvis ej medräknats.

¹⁴ Åberg redovisar 26 voteringar i stadsfullmäktige (s. 83, not 25) under 1880-talet. Detta är dock en minimisiffra (jfr s. 82).

¹⁵ Utvecklingen är densamma i stadsfullmäktige. Jfr *Åberg*, s. 82.

effektivt motstånd. Vidare väckte naturligtvis enskilda deltagare motioner. Likaså förekom överklaganden av beslut.

Vilka deltog i kyrkostämmans sammanträden? Vilken betydelse tillmättes skolfrågor och kyrkokommunala frågor av olika grupper i Gävle? Tyvärr innehåller protokollen endast ofullständiga upplysningar. Deltagare har fått plockas fram med hjälp av namn på justeringsmän, motionärer, personer som valts till olika poster, personer som röstat på fullmakter från andra osv. För ett tillfälle, kyrkoherdevalet 1889, har uppgifter om samtliga deltagare varit tillgängliga.¹⁶ Undersökningen omfattar åren 1887—1889.

Resultatet av denna med nödvändighet ofullständiga undersökning blir, att ärendena på kyrkostämman tillmättes stor betydelse av de styrande i Gävle. Under åren 1887—1889 deltog minst 22 stadsfullmäktigeledamöter i sammanträdena, och därutöver minst tre som tidigare tillhört stadsfullmäktige. 14 medlemmar av missionsföreningen, 9 medlemmar av EFS och en representant för arbetarföreningen har kunnat identifieras.¹⁷ Av de åtta medlemmar i missionsföreningens styrelse Ingrid Åberg nämner i avhandlingen (s. 18) förekommer alla utom en i protokollen. Röstlängden för kyrkoherdevalet ger ytterligare upplysningar. Här deltog inte mindre än 102 av missionsföreningens medlemmar och 37 EFS-medlemmar. Man kan av detta avläsa dels, att kyrkokommunala frågor allmänt ansågs ha betydelse, dels att framför allt missionsföreningen, men också EFS visar stort intresse i sammanhanget.

Däremot fanns inte några representanter för missionsföreningen i vare sig kyrkoråd eller skolstyrelse. Ledamöterna där representerade i hög grad såväl kyrka som "etablissemang" i Gävle. Kyrkvårdar under perioden var två grosshandlare och en konsul. Men också EFS var representerat i såväl kyrkoråd som skolstyrelse. Vad EFS står för i detta sammanhang är emellertid oklart. EFS var inte någon frikyrka och stod också i sin egenskap av väckelserörelse kyrkan nära. Som bl.a. Sven Lundkvist påpekar tillhörde EFS-medlemmarna generellt också andra sociala skikt än t.ex. Svenska missionsförbundets medlemmar.¹⁸

Här bör alltså en direkt konfrontationssituation föreligga. En första konfrontation kom 1881.¹⁹ Skolstyrelsen hade föreslagit, att styrelsen ensam skulle få utse lärare utan val eller kyrkostämmans hörande — man hänvisade till praxis i andra större städer. Vid votering röstades förslaget igenom med röstsiffrorna 1704 (26 röstande) mot 1445 (43 röstande). Mot beslutet reserverade sig 17 personer med Waldenström i spetsen. I denna reservation likställdes församlingens rättighet att välja lärare med dess rättighet att välja präster. Beslutet förklarades stå

¹⁶ Excerpter hos teol. dr. Harry Nyberg, Uppsala. Jfr *Nyberg*, s. 110.

¹⁷ Identifikationen har skett med hjälp av det kartotek över folkrörelsemedlemmar som upprättats av fil. dr. Ingrid Åberg, Uppsala.

¹⁸ *S. Lundkvist*, s. 14, 25, 36.

¹⁹ KS 1881 20/10.

i strid ”med senare tiders lagstiftning”, där man alltmer givit ”folket rättighet och tillfälle att deltaga i offentliga angelägenheter”. Om stämman hållits på annan tid hade säkert resultatet blivit ett annat, fortsatte man, eftersom då ”den arbetande klassen, vars barn huvudsakligen undervisas i folkskolan varit ledig”. Av de 17 reservationerna tillhörde 10 missionsföreningen, en baptistförsamlingen och tre EFS. Reservanterna markerar klart det intresse man hade av inflytande i skolfrågor.²⁰ I fortsättningen framträder fr.a. Waldenström som representant för detta intresse.

Skolärendena rörde förutom lärarval främst två områden: skolhusbyggen och lärarlöner. Stadens befolkningsmässiga expansion krävde naturligtvis fler skolkolor och fler lärare. Vidare inkom med jämna mellanrum lärarna med begäran om löneförbättringar. Man kan i så gott som samtliga dessa ärenden i voteringarna se en skillnad mellan företrädare för en sparsamhetslinje — oftast få röstande med många röster — och dem som förordade högre kostnader. Waldenström föreslog vid ett par tillfällen uppförande av nya skolhus.²¹ Vidare framträdde han på oktoberstämman 1887 med två motioner i andra skolfrågor. I den första begärde han fastställande av minimikurser för skolbarn, vars föräldrar endast ville hålla dem i skolan en kort tid. Den andra motionen gällde inrättandet av en ”avsöndrings-skola” för ”vanartiga” barn. Man kan spåra ett samband mellan motionerna. I fråga om införandet av minimikurser påtalas, att en alltför lång skoltid för de mindre begåvade barnen medför olägenheter för såväl dem själva som deras kamrater. ”Av sådana förhållanden lider ej blott undervisningen utan även disciplinen och moralen inom skolan.” Införandet av minimikurser för vissa elever skulle också medföra betydande besparingar för samhället. Också när det gäller åtgärder för ”vanartiga barn” framhålls, att dessa skulle utöva skadligt inflytande på sina kamrater — ”deras dagliga sammanvaro med andra barn utgör en stor fara för dessa i sedligt avseende”. Förslaget emanerade ytterst från Gefle Arbetarförening, som i en särskild kommitté låtit utreda frågan och i ett till Waldenströms motion fogat protokollsutdrag tillstyrker förslaget. Vidare riktades en särskild petition i frågan till kyrkostämman. Denna är undertecknad av 215 föräldrar till skolbarn. Petitionen föreligger i flera exemplar med åtföljande namnunderskrifter och på ett par av dessa finns antecknat: ”Från goodtempl” och ”Från Episkopi-förs” (metodistkyrkan). Detta tyder på att flera av folkkrörelserna i Gävle engagerat sig i frågan. Bland undertecknarna återfinns missionsföreningens predikant, men däremot inte några av de mera prominenta medlemmarna av församlingen.

Skolstyrelsen framhåller i sina svar på de båda motionerna, att man delvis och så långt skolstadgan medger redan tillgodosett kraven om minimikurser, och att

²⁰ Tyvärr kan inte någon analys av lärarvalen göras, då röstlängder inte finns bevarade.

²¹ KS 15/2 1885, 29/10 1886, 30/11 1886.

det bästa och billigaste sättet att ta hand om de s.k. vanartiga barnen också i fortsättningen var att skicka dem till särskilda fosterhem på landet. Man framhöll också, att ett särskilt skyddshem för flickor fanns i Gävle.²²

Här framträder knappast Waldenström och de övriga agerande som representanter för en opposition mot det etablerade samhället.²³ Att man tillmätte inflytande över skolfrågorna stor vikt står dock klart, bl.a. av den kraftiga reaktionen mot skolstyrelsens begäran att ensam få tillsätta lärarna. Också andra medlemmar i missionsföreningen än Waldenström framträdde i skolfrågorna, så t.ex. när det gällde skolhusbyggena.²⁴ På stämman kan man urskilja företrädare för dels en mera sparsam linje, dels de som ville ge ut mer på skolor och lärare. Inom missionsföreningen fanns företrädare för båda linjerna.

I kyrkliga frågor är situationen mycket tydligare. Liksom i fråga om lärarna framträder här en klar önskan från fr.a. missionsföreningens medlemmar om inflytande över prästval och kyrkliga tjänstetillsättningar överhuvudtaget. I oktober 1886 begärde Waldenström tillsammans med flera andra församlingsbor i en skrivelse till stämman, att den gällande röstskalan vid prästval borde ses över, eftersom den nästan utestängde de mindre bemedlade från inflytande på valet.²⁵ Man hemställde att församlingen skulle rikta en skrivelse till Kungl. Maj:t med begäran, att prästvalet skulle ske efter samma röstlängd som användes på kyrkostämman; ingen borde dock få ha mera än 25 röster.

Också i andra sammanhang tilldrog sig prästtjänsterna i staden intresse. I oktober 1886 motionerade en ledamot i kyrkorådet om inrättande av en 3:e komministratur med hänsyn till stadens ökande folkmängd, fr.a. då ytterområdena Bönan, Utvalsnäs och Norrlandet.²⁶ Waldenström begärde dock uppskov med frågan under hänvisning till de gudstjänster som missionsföreningens predikanter brukade hålla i området. Han begärde också reseersättning från kyrkan till predikanterna. Detta beviljades också vid ett senare tillfälle.²⁷

År 1889 då församlingens kyrkoherde avlidit kom frågan om den extra pastorsadjunkt som tjänstgjort under hans sjukdom upp. Kyrkorådet begärde, att han skulle behållas också i fortsättningen men förslaget avslogs av stämman.²⁸

²² KS 31/10 1887 jämte bilagor till protokollet. Bland dessa bilagor återfinns Waldenströms motioner och skolstyrelsens svar. Vidare finns en petition i flera ex. angående särskilda skolor för vanartiga barn. Här finns också en samling brev och tryckt material, där upplysningar lämnas om institutioner av detta slag på skilda håll i landet. Vidare finns en förteckning över de barn, som sedan år 1879 åtalats och dömts vid rådhusrätten i Gävle för t.ex. "olovligt tillgrepp, snatteri, rån".

²³ Betecknande är också att den betydligt radikalare Gävle arbetarklubb tog upp Waldenströms motion och uttryckte "stark misstro" mot den. — Norrlands-posten 21/11 1887.

²⁴ KS 19/7 1887.

²⁵ KS 30/11 1886.

²⁶ Invånarna hade lämnat en petition om flera gudstjänster till kyrkorådet. KS 17/10 1886.

²⁷ KS 30/11 1886.

²⁸ KS 21/5 1889.

Saken togs på nytt upp vid ett senare tillfälle och tillstyrktes då.²⁹ Senare togs frågan ånyo upp av en medlem i missionsföreningen som begärde avslag; detta krav bifölls dock inte.³⁰ Till slut överklagade Waldenström beslutet att förlänga adjunkturen, först till länsstyrelsen och då detta inte lyckades också till Kungl. Maj:t år 1891.³¹

År 1889 behandlades också på kyrkostämman ett förslag om extra medel för att den nyvalde kyrkoherden skulle kunna börja sin tjänst omedelbart, dvs. innan nådeåret för den avlidne kyrkoherdens änka gått ut. Ersättningen avslogs av stämman.³²

Också kyrkoskrivartjänsten togs upp. 1893 föreslog kyrkorådet inrättandet av en ny kyrkoskrivartjänst. Förslaget avslogs — på Waldenströms yrkande. Tjänsten bifölls dock följande år.³³

Som tidigare nämnts tilldrog sig frågan om församlingens delning stort intresse i form av ett exceptionellt högt deltagande i stämman vid beslutet. Man menade, att den nuvarande församlingen blivit för stor på grund av befolkningens tillväxt och begärde en delning. Frågan togs från början upp av en enskild motionär 1888, men kom sedan att drivas hårt av den nye kyrkoherden.³⁴ Vid första behandlingen avslogs motionen och när frågan åter togs upp avslogs förslaget på nytt. 828 röstade med 8 960 röster stod mot 144 röstande med 7 097 röster; de största röstetalsägarna var uppenbarligen för delningen. — Också vid ett komministerval 1893 framträdde motsättningarna, liksom i en under 1890-talet pågående kontrovers om antecknande i de kyrkliga längderna av lekmannadop, dvs. dop som förrättats av icke prästvigd person.³⁵ Uppenbarligen skedde under 1890-talet en ändå starkare polarisering mellan kyrkan och frikyrkorna i Gävle.

Men denna polarisering är fullt skönjbar redan tidigare. Medan företrädarna för de frikyrkliga — och också för arbetarföreningen — visade en positiv inställning i frågor som rörde skolan, motarbetade man närmast konsekvent kyrkan lokalt.³⁶ Detta är också i fullständig överensstämmelse med den inställning som präglade frikyrkornas syn på svenska kyrkan och som redan berörts ovan.

Så sent som på 1850-talet kunde man fortfarande i princip hävda, att det kyrkliga och det borgerliga samhället utgjorde en integrerad och identisk enhet. Att ställa sig utanför den svenska kyrkan var liktydligt med att ställa sig utanför det

²⁹ KS 31/7 1889.

³⁰ KS 23/10 1889.

³¹ *Nyberg*, s. 151 ff.

³² KS 23/10 1889.

³³ *Nyberg*, s. 157.

³⁴ KS 29/10 1888. *Nyberg*, s. 160 ff.

³⁵ *Nyberg*, s. 160 ff och 197 ff.

³⁶ Som ett ytterligare exempel på detta kan nämnas, att Waldenström återkommande krävde utredning av "kyrkoherdeboställets jordnatur"; han hävdade, att bostället tillhörde staden. — KS 29/10 1888, 19/12 1888 och KR 28/11 1891.

svenska samhället.³⁷ För frikyrkorna representerade svenska kyrkan just det samhälle, den etablerade makt som man opponerade mot och vari man såg ett hot mot den egna existensen. Samtidigt var frikyrkornas tillkomst en reaktion mot förhållanden inom kyrkan. Man ansåg att kyrkan inte förmådde förvalta sina centrala religiösa uppgifter på ett riktigt sätt. Det var därför följdriktigt, att man motarbetade kyrkan också lokalt. En sådan grundsyn ligger uppenbarligen också bakom Waldenströms och missionsföreningens agerande i Gävle.³⁸

Konfrontationen med samhället kan alltså ges en betydligt klarare belysning utifrån konflikten mellan frikyrkorna och statskyrkan — särskilt gäller detta i en situation, där frikyrkorna spelade en så dominerande roll som i Gävle. Samtidigt bör det här kanske understrykas, att detta inte i något väsentligt avseende förändrar det positiva helhetsomdöme, som tidigare givits om Ingrid Åbergs avhandling.

Men det kan här vara på sin plats, att man drar in också den övriga folkrörelseforskningen i bilden. Det anmärkningsvärda är nämligen, att frågor som rör kyrka och skolväsende inte heller berörts i någon av de andra doktorsavhandlingar som lagts fram inom folkrörelseprojektet.³⁹ Ur två aspekter framstår detta som en brist. Kyrkokommunala frågor, inklusive skolfrågor, tillmättes rent allmänt en sådan betydelse, att de rimligtvis bör tas upp i varje undersökning av lokala politiska förhållanden under den aktuella perioden. I fråga om frikyrkornas politiska agerande framstår dessutom konflikten med kyrkan i dess egenskap av samhällets företrädare som så central, att den inte kan förbigås utan att tolkningen av dessa rörelsernas politiska roll förskjuts. Bland annat förefaller det troligt, att frikyrkornas politiska profil genom en sådan analys skulle framstå som betydligt mera radikal och oppositionell. I ett längre tidsperspektiv finns här också ytterligare motiv av anpassning och integration i samhället som väsentliga forskningsobjekt.

³⁷ Se härom *C. H. Martling*, *Nattvardskrisen i Karlstads stift under 1800-talets senare hälft.* (Lund 1958), s. 56 ff.

³⁸ *Nyberg* ger en rad exempel på denna inställning, s. 142 ff. Den frikyrkliga Hemlandspostens bild av svenska kyrkan sammanfattas av Nyberg på följande sätt: "en bild av Svenska kyrkan som en andligt död statskyrka som med hjälp av världsliga lagar producerade statskyrkomedlemmar." (s. 144). — I en brevväxling mellan Waldenström och kyrkoherde Lövgren framhåller Waldenström, att de frikyrkliga genom sin verksamhet till själarnas frälsning hade undertryckt ogudaktigheten i Gävle, men att denna genom Lövgrens agerande framträdde på nytt (s. 145).

³⁹ Aspekten tas dock upp i två opublicerade licentiatavhandlingar inom projektet: *E. Johansson*, *Karlskoga Missionsförsamling och samhällsutvecklingen 1875—1900*, särskilt s. 149—165; *I. Gustafsson*, *Väckelserörelserna och politiken i Kalix, Luleå och Malmberget 1900—1920*, s. 163—173. Den berörs också, särskilt för de tidiga separatisterna, i *Sven Lundkvists* ännu opublicerade sammanfattning av folkrörelseprojektets första del, *Folkrörelserna i det svenska samhället, 1850—1920*.

Forskningen kring folkrörelserna framstår som en vital, väsentlig och spännande del av svensk historisk forskning i dag. Avsikten med denna artikel har varit att om möjligt tillföra nytt stoff till den fortsatta forskningsdebatten.

Popular movements and the state church, Political conflicts in a Swedish town in the 1880's

The role of Swedish popular movements in political mobilization and political activity around the turn of the century has been treated in several investigations within the research project: The Functions of the Swedish Class Society: Popular Movements. Setting out from one of the locally centered studies within the project, it is here maintained that an important aspect of the relationship between the popular movements and established society has been given too little attention. In the following it will be demonstrated that *religious* and *educational* issues played a prominent part in the conflict between the emerging popular movements and society, and that further analysis of these issues might provide essential clues to the understanding of the role of popular movements in Swedish politics, especially those of a revivalist kind.

In a recently published dissertation, *Ingrid Åberg* has investigated the popular movements in the 1880's in Gävle, a town in northern Sweden.¹ Most important were the revivalist and temperance movements. Although these groups were primarily neither political nor economic interest groups, they still took an active part in politics. Åberg defines them as "promotional" groups and ingeniously tests the hypothesis that common interest within these groups also spread to issues outside their original sphere, influencing their members to take an active and common stand in politics generally. Using electoral registers, newspaper accounts etc., she convincingly verifies her hypothesis and shows that the emergence of popular movements in Gävle, especially the revivalist movements, led to a more active political participation, new and open forms of political debate and resulted in several members of the local Mission Society gaining seats in the town council.

One of the main points in Åberg's dissertation is the study of the conflict between the popular movements and established society. However, she could find no conspicuous conflict in the town council. Therefore, it seems that one has to go beyond the institutions and sources investigated by Åberg in order to find the conflict with established society. Here it is natural to concentrate first on the members of the Mission Society in Gävle, and their leader, P. Waldenström, who was the most prominent person within this movement on a national level and held a seat in the Swedish *riksdag*.

Accordingly, it is essential to look further into the goals of this movement on a general level. Together with other dissenting religious movements, the Swedish Missionary Society was created due to a conflict with the Swedish state church, which intervened surreptitiously in their activities. It has to be stressed that the links between the Swedish state and the church were still very strong, and that it was therefore natural for the revivalist movements to identify the church with an inimical

¹ *Ingrid Åberg*, *Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet*. With an English summary. Uppsala 1975.

established society. Among other things, the state church still handled all matters concerning education on an elementary level, an important area of activity for the revivalist movements.

When free-church members entered the Swedish *riksdag*, their activity was focused on three kinds of issues: religious freedom, education and temperance. It seems thus likely that the conflict between society and the revivalist movements ought to be the same on the local level. When tested on the situation in Gävle in the 1880's, this hypothesis proves to be overwhelmingly correct. The members of the Mission society and other popular movements—most of them still belonged to the Swedish church—participated actively in the meetings of the parish council. They stubbornly and consistently fought the local church on every single possible question, whether it had to do with the creation of new posts within the church or if the vicarage actually was town and not church property. There is also a partially expressed ideology behind these actions; since the local church was not fit to handle its religious functions, these ought to be left to the free churches and the liberty of action of the local church limited. The interest in educational questions is also well documented. P. Waldenström played an important part here.

The conflict between the popular movements and the local church authorities has not as yet been touched upon in any of the publications from the research project on popular movements. Therefore, it seems urgent that this central aspect of the conflict between the popular movements and established society should be given more attention in the future.